

УДК 37.019.12:364

В. В. БАРАНЮК

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Проаналізовано основні підходи вчених до формування професійно-комунікативної компетентності у професійній підготовці майбутніх фахівців соціальної роботи. Визначено й охарактеризовано основні індивідуально-психологічні та соціально-психологічні чинники, які впливають на становлення зазначеної компетентності: досвід спілкування, засвоєння соціальних ролей, формування соціально-ціннісних установок, мотивація особистості фахівця до професійно-комунікативної діяльності, професійне покликання, професійна самосвідомість. Проаналізовано особливості поєднання у навчальному процесі компетентнісного підходу з особистісно-діяльним як чинників ефективності формування професійно-комунікативної компетентності майбутнього фахівця соціальної роботи.

Ключові слова: компетентність, комунікативна компетентність, професійно-комунікативна компетентність фахівця соціальної роботи, формування, фахівець соціальної роботи.

В. В. БАРАНЮК

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ФОРМИРОВАНИЮ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ БУДУЩИХ СПЕЦІАЛІСТОВ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Проанализированы основные подходы ученых к формированию профессионально-коммуникативной компетентности в профессиональной подготовке будущих специалистов социальной работы. Определены и охарактеризованы основные индивидуально-психологические и социально-психологические факторы, которые влияют на формирование указанной компетентности: опыт общения, усвоение социальных ролей, формирование социально-ценностных установок, мотивация личности специалиста к профессионально-коммуникативной деятельности, профессиональное призвание и профессиональное самосознание. Проанализированы особенности сочетания в учебном процессе компетентностного подхода с личностно-деятельностным как факторов эффективности формирования профессионально-коммуникативной компетентности будущего специалиста социальной работы.

Ключевые слова: компетентность, коммуникативная компетентность, профессионально-коммуникативная компетентность специалиста социальной работы, формирования, специалист социальной работы.

V. V. BARANYUK

ANALYSIS OF MODERN APPROACHES TO FORMATION OF PROFESSIONAL AND COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE SPECIALISTS IN SOCIAL WORK

The main approaches of scientists to the formation of professional communicative competence in training of future specialists in social work are analyzed in the article. Basic individual psychological and social factors such as communication experience, learning of social roles, development of social value systems, motivation of an individual for professional communication activity, professional vocation and professional identity, which influence the formation of communicative competence are defined and characterized. The features of combination of competence and personal activity approaches in study process, as important factors in effective formation of professional and communicative competence of a future specialist in social work have been analyzed in this research.

Keywords: competence, communicative competence, professional and communicative competence of a specialist in social work, formation, specialist in social work.

Соціально-економічний та інформаційно-технологічний розвиток України в останні десятиліття актуалізував новітні потреби суспільства у розгортанні соціальної підтримки населення та пошуках механізмів впливу на якісний бік цих процесів. Професія фахівця соціальної роботи відноситься до соціономічних видів праці, де комунікація супроводжує всю професійну діяльність. Як наслідок, виникає необхідність особливої уваги до формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх соціальних працівників.

Вирішення проблеми формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціальної роботи зумовлює детальне дослідження сучасних психолого-педагогічних підходів до формування цієї якості.

На сьогодні існує чимало досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених (О. Канюк, І. Козубовська, Т. Кобзар, Н. Левицька, В. Москаленко, Л. Курят, Д. Годлевська), праці яких присвячені проблемі формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціальної роботи. Моделі показників професіоналізму особистості і діяльності соціального працівника були в центрі уваги Є. Холостова, І. Зімньої, Є. Ханжин, Т. Карпова, Б. Єрофеева, Е. Зрітнева та інших дослідників. Основні принципи комунікативної підготовки майбутніх спеціалістів розглядалися у працях А. Годлевської, О. Киричук, О. Коропецької, Т. Федотюк тощо.

Метою статті є обґрунтувати і розкрити основні підходи до формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціальної роботи.

Аналіз теоретичних досліджень проблеми формування професійно-комунікативної компетентності як ключової у професійній діяльності майбутніх фахівців соціальної роботи, а також практичного досвіду свідчить про відсутність цілісного уявлення про його механізми, закономірності і принципи цього процесу. Детермінантами її формування та розвитку розглядають комплекс макросоціальних, мікросоціальних та суб'єктивних чинників.

На формування професійно-комунікативної компетентності майбутнього соціального працівника впливають різні індивідуально-психологічні та соціально-психологічні чинники. Вони зумовлюються вищою нервовою діяльністю, потребами, інтересами, мотивацією, здібностями, індивідуально-психологічними характеристиками особистості, умовами життя в соціальному середовищі та соціальним досвідом індивіда [3].

Загалом процес цілеспрямованого формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціальної роботи потребує реалізації конкретних завдань, а саме: оволодіння теорією професійного спілкування, пізнання його структури, функцій, стилів, моральних принципів, входження у технологію даного процесу, формування у результаті цього професійно-комунікативних умінь та навичок, розвитку гуманістичного мислення, усвідомлення цінностей професії соціального працівника, формування, активізації мотиваційної сфери на здобуття професії фахівця соціальної роботи, самоаналізу та дидактичної рефлексії тощо [9, с. 17].

В основі формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціальної роботи лежить спілкування як один з найважливіших інструментів професійної діяльності соціального працівника.

За словами А. Капської, вагомість соціального працівника як партнера у спілкуванні особливо зросла в останні роки. У працівників спостерігається диференціація прояву комунікативних якостей за ознакою їх достовірності, переконливості, аргументованості, емпатійності. Позитивне сприйняття клієнтами пропозицій, рекомендацій визначається позицією соціального працівника, яка виразно простежується в процесі комунікативної взаємодії [8, с. 57]. Тому для підвищення ефективності соціальної роботи фахівець має досконало володіти знаннями і вміннями професійної комунікації, а також вмінням адекватно їх застосовувати у відповідній сфері і ситуації [8, с. 58].

Специфіка комунікативного аспекту професійного спілкування майбутніх соціальних працівників полягає в професійному характері інформації, яка передається: це інформація про конкретну соціальну проблему, що повинна бути вирішена, і можливі професійні способи її вирішення. Тому у вузі, зазначає Р. Вайнола, «зміст навчальної інформації, який пропонується для засвоєння студентам, буде обумовлювати структуру та зміст професійної, зокрема професійно-комунікативної підготовки майбутніх соціальних працівників» [4, с. 64].

На думку Л. Петровської, «розвиток комунікативної компетентності передбачає двозначний процес: з одного боку, це набуття знань, умінь та досвіду, з іншого – корекція, зміна тих форм спілкування, які склалися» [14, с. 28]. Дослідниця доводить, що «формування комунікативної компетентності передбачає використання усього набору засобів, орієнтованих як на розвиток суб'єкт-суб'єктних продуктивних особистісних сторін спілкування, так і його суб'єкт-об'єктних репродуктивних, нераціональних складових (компонентів)» [14, с. 31].

Так, досліджуючи проблему формування професійної комунікативної компетентності майбутніх соціальних працівників в умовах педагогічного університету, Д. Годлевська базовим компонентом формування професійної комунікативної компетентності визначає соціально-комунікативний, що включає комплекс комунікативних знань, мовленнєвих умінь і навичок, а саме: уміння визначати цілі та завдання професійного спілкування; концентрувати й розподіляти увагу; володіти голосовими модуляціями; володіти технікою та логікою мовлення; викликати емоційний відгук у клієнта; соціальної перцепції або «читання по лицю»; правильно будувати публічні виступи з урахуванням аудиторії; аналізувати конфліктні й кризові ситуації та знімати їх завдяки комунікативним умінням [5, с. 16]. Успішність виконання професійних функцій соціальним працівником безпосередньо залежить від наявності та рівня його комунікативних умінь, оскільки вони слугують підґрунтям успішної реалізації технологій [5, с. 17].

У процесі формування професійно-комунікативної компетентності велике значення має досвід спілкування. Взаємозв'язок комунікативної компетентності з досвідом людського спілкування детально висвітлив Ю. Ємельянов [6]. На думку вченого, комунікативна компетентність – це досвід, що розвивається і значною мірою усвідомлюється в ході спілкування між людьми та формується й актуалізується в умовах безпосередньої людської взаємодії. Основними факторами, що детермінують її розвиток, є життєвий досвід людини, загальна ерудиція, мистецтво, спеціальні наукові методи. Формування комунікативної компетентності – це рух від актуального світу особистісних подій до результатів усвідомлення цих подій, які закріплюються в когнітивних структурах психіки у вигляді умінь та навичок і слугують індивідові при додаткових контактах з оточуючими. Здатність до участі в комунікативних ситуаціях зростає відповідно до засвоєння індивідом культурних, у т. ч. ідейно-моральних норм і закономірностей громадського життя.

Значна увага до індивідуально-особистісних якостей як чинника формування професійно-комунікативної компетентності майбутнього фахівця, зокрема в галузі соціальної роботи, безпосередньо пов'язана з поєднанням у навчальному процесі компетентнісного підходу з особистісно-діяльнісним. За словами І. Зімньої, «особистісний компонент передбачає акцент на особистості студента у навчальному процесі – його мотивах, цілях, індивідуально-психологічному складі. Виходячи з інтересів студента, його рівня знань і умінь, викладач визначає навчальну мету заняття та формує весь освітній процес з метою розвитку особистості майбутнього фахівця» [7, с. 75]. Дослідниця вважає, що застосування особистісно-діяльнісного підходу в процесі формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх соціальних працівників дає можливість активізувати внутрішні резерви особистості фахівця, яка саморозвивається: усвідомлення індивідом природних міжособистісних ситуацій, самого себе як учасника цих діяльнісних ситуацій, власних «бар'єрів» у професійному спілкуванні, дати йому концептуальний інструментарій до проблеми «Я – в соціальній ситуації тощо» [7, с. 77].

Деякі науковці проблему комунікативної компетентності вважають за доцільне формувати опосередковано: через розвиток окремих якостей і характеристик особистості, які безпосередньо пов'язуються та застосовуються у взаємозв'язку з досліджуваним феноменом.

Розглядаючи питання про способи формування компетентностей, М. Лаптева наголошує на доцільності врахування та використання педагогами психологічних механізмів їх розвитку як способів педагогічної діяльності, оскільки способи мають бути адекватними сутності об'єкта формування. «Дії формуються по-іншому, ніж діяльність, а особистісні якості – по-іншому, ніж об'єкт попередніх. Таким чином, способи формування компетентності як особистісної якості необхідно розглядати, зважаючи на способи та механізми формування всіх її компонентів» [11, с. 13].

Так, одним з механізмів формування особистісних якостей у студентському віці вважають засвоєння соціальних ролей. Поняття «соціальна роль» детально розглядається соціальною

психологією і часто пов'язується з поняттям соціальної позиції або соціального статусу як об'єктивного місця в соціальній структурі.

Досліджуючи комунікативну компетентність індивіда у співвідношенні з особливостями виконуваних ним соціальних ролей, Ю. Ємельянов зазначає, що людина зосереджує увагу не на всій сукупній культурі суспільства, а тільки на корисній їй у професійній і повсякденній практиці [6]. Така позиція пов'язана із системою очікувань, що їх мають до людини як суспільство загалом (офіційні уявлення про цінності й нормативно закріплені права, обов'язки та заборони), так і окремі групи (у вигляді цінностей, які функціонують на рівні повсякденної свідомості та рольових очікувань (І. Кон, Б. Паригін). При цьому соціальну роль розуміють як нормативно заданий спосіб поведінки, очікуваний від кожного, хто обіймає цю позицію або має цей статус.

Важливим складником підвищення рівня професійно-комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціальної роботи є формування соціально-ціннісних установок, які «складають один з основних компонентів структури особистості й поєднують у собі теоретико-пізнавальну і практично-діяльнісну сторони останньої» [1, с. 62].

При формуванні соціально-ціннісних орієнтацій майбутнього фахівця соціальної роботи у процесі професійної підготовки необхідно орієнтувати його на гуманістичні цінності, значимі для суспільства, та акцентувати на формуванні особистісних якостей соціального працівника (гуманізм, тактовність, емпатія тощо) як професійно ціннісних [10, с. 76].

Засадничими у діяльності майбутнього фахівця соціальної роботи є такі гуманістичні цінності: людська гідність, толерантність, соціальна справедливість, гуманізм, соціальна активність, які є зафіксованими у кодексі етики та прийняті професійними об'єднаннями соціальних працівників. Крім того, соціальна дія фахівця за своєю суттю також є цінністю, яка полягає у підтримці, реабілітації, розвитку клієнта [10, с. 78].

Зазначимо, що засвоєння соціально-ціннісних орієнтацій у процесі формування професійно-комунікативної компетентності майбутнього фахівця соціальної роботи безпосередньо пов'язано з мотивацією особистості фахівця до професійно-комунікативної діяльності.

Чимало дослідників акцентують на необхідності формування системи мотивів діяльності, зокрема комунікативної. Так, на основі проведеного моніторингу мотивів серед працівників соціальних служб на базі Інституту соціальних досліджень, А. Капська диференціює таку систему мотивів діяльності соціальних працівників: матеріальна мотивація, організаційна мотивація, соціальна мотивація, інформаційна мотивація.

У контексті нашого дослідження особливо цінним є виокремлення дослідницею інформаційної мотивації, яка зумовлює майбутній комунікативний процес та водночас відображає взаємозв'язок формування професійно-комунікативної компетентності зі змістом інформації, характерної для професійної діяльності майбутнього фахівця соціальної роботи. Інформаційна мотивація передбачає доступність необхідної інформації людям, які відчувають в ній потребу, через посередництво соціального працівника. Надаючи допомогу такого типу, соціальний працівник приносить певну користь, виконуючи при цьому професійний обов'язок. Тому цей мотиваційний фактор можна віднести до мотиватора професійної цінності [8, с. 48].

В основі соціальної роботи лежить певна система мотиваційних процесів, що дозволяє визначити наступні рівні:

- мотивація суб'єкта соціальної роботи;
- мотивація об'єкта соціальної роботи;
- мотивування чи процес суб'єктно-об'єктної взаємодії в соціальній роботі [9, с. 21].

Мотиваційний фактор передбачає перетворення комунікативних знань, умінь і навичок на засоби особистісного і професійного зростання, підвищуючи якість комунікативної діяльності клієнта і відповідно рівень професійно-комунікативної компетентності соціального працівника [9, с. 22]. Мотивація як соціокультурний феномен дозволяє побачити детермінацію соціальних дій індивіда з точки зору впливу на нього системи правових норм і цінностей, рольового статусу, культурних традицій його включення в соціальні процеси [9, с. 22].

У взаємозв'язку з мотивацією науковці акцентують на професійному покликанні та професійній самосвідомості як чинниках формування професійно-комунікативної компетентності майбутнього фахівця соціальної роботи. Тож професійне покликання

соціального працівника – це складна модифікація комплексу розвинених якостей особистості фахівця, що зумовлюють його особистісне ставлення до професійної діяльності [12].

Таке ставлення формується поступово:

- 1) на основі сприйняття та розуміння сутності професії «соціальна робота»;
- 2) проявляється як поведінка особистості не тільки в процесі професійного спілкування, а й поза ним (в сім'ї, особистому житті тощо). Крім того, діяльність соціального працівника визначається не лише стратегічними завданнями соціального захисту населення, а й обумовлена генетичною схильністю особистості до роботи з людьми, що знаходяться у важкій життєвій ситуації [12].

Зрозуміло, що така рефлексія на соціальні ексклюзії, соціальні девіації та потреби різних категорій клієнтів соціальних служб не може бути природженою – вона формується впродовж усього життя людини за умови престижності професії соціального працівника, наявності розвиненої системи підготовки та виховання поколінь (дошкільне, шкільне, вузівське, післявузівське виховання), за достатньої розвиненості індивідуальних якостей.

Щодо професійної самосвідомості, то вона визначається як пізнання особистістю самої себе в професійній діяльності в результаті виявлення усіх своїх професійних якостей, можливостей, здібностей [2, с. 55].

Задоволеність соціального працівника собою, своєю професійною діяльністю складають психологічний механізм підструктури поведінки (волі), змістом якої є саморегуляція та корекція спеціалістом свого емоційного стану, самокерування своєю поведінкою в критичних комунікативних ситуаціях, а також планування та здійснення саморозвитку, самовдосконалення, самореалізації у процесі професійно-комунікативної діяльності [2, с. 57–58].

Ми погоджуємось з твердженням В. Леві, що ефективне налагодження комунікативного процесу, а отже, і формування професійно-комунікативної компетентності фахівця загалом безпосередньо залежить від уміння відчувати іншу людину, усвідомлювати результати своїх дій у спілкуванні, тобто здатності сприймати й розуміти іншого [13, с. 69].

Зважаючи на це, одним із найважливіших механізмів соціальної перцепції є рефлексія – усвідомлення кожним учасником комунікативної взаємодії того, як він сприймається іншим.

Особливістю рефлексивної організації комунікативної взаємодії соціального працівника і клієнта є те, що предметом комунікації виступає дійсно реальна проблема останнього, а «рефлексивно-активним» є соціальний працівник, оскільки клієнт не завжди володіє достатнім рівнем рефлексивної розвиненості, щоб усвідомлювати можливість існування відмінного від власного бачення себе, своїх дій та проблемної ситуації.

У процесі комунікативної взаємодії з клієнтом фахівець соціальної роботи за допомогою рефлексії організовує комунікативне поле, що дозволяє йому активізувати процеси творчого мислення, продукування ідей, пошуку найбільш оптимальних шляхів вирішення проблемної ситуації, подолання комунікативних бар'єрів з урахуванням власних можливостей, наявних ресурсів і професійних засобів.

Таким чином, існує об'єктивна потреба у подальшому теоретичному дослідженні проблеми формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціальної роботи, розробці та практичному застосуванні відповідної технології формування зазначеної компетентності на засадах сучасної психолого-педагогічної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева В. Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности / В. Г. Алексеева // Психологический журнал. – 1984. – № 5. – С. 61–70.
2. Бакланов К. В. Формирование основ самосознания социального педагога в процессе профессиональной подготовки: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / К. В. Бакланов. – М., 1998. – 180 с.
3. Буртовая Н. Б. Коммуникативная компетентность личности и социально-психологические факторы ее развития (на примере студентов – будущих педагогов-психологов): дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Н. Б. Буртовая. – Томск, 2004. – 176 с.
4. Вайнола Р. Х. Змістові аспекти професійної підготовки майбутнього соціального педагога у вищому навчальному закладі / Р. Х. Вайнола // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова: зб. наук. праць (Серія: 11 «Соціальна робота. Соціальна педагогіка»). – 2010. – Вип. 11. – С. 60–68.

5. Годлевська Д. М. Формування професійної комунікативної компетентності майбутніх соціальних працівників в умовах педагогічного університету: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Д. М. Годлевська. – К., 2007. – 21 с.
6. Емельянов Ю. Н. Теория и практика совершенствования коммуникативной компетентности: автореф. дис. ... д-ра психол. наук / Ю. Н. Емельянов. – Л., 1991. – 18 с.
7. Зимняя И. А. Педагогическая психология: учебник для вузов / И. А. Зимняя – М.: Логос, 2003. – 384 с.
8. Капська А. Й. Соціальна робота: навч. посібник / А. Й. Капська. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – 328 с.
9. Карпенко О. Г. Мотивація в структурі діяльності соціального працівника / О. Г. Карпенко // Соціальна робота в Україні: теорія і практика: наук.-метод. журнал. – 2011. – № 3–4. – С. 16–22.
10. Коваль С. А. Формування професійно-ціннісних орієнтацій майбутнього фахівця Школи соціальної роботи у процесі його професійної підготовки / С. А. Коваль // Вітчизняний журнал Школи соціальної роботи. – 2008. – № 3. – С. 75–84.
10. Лаптева М. Д. Позиция в структуре профессионального общения (в контексте переподготовки социальных работников): дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / М. Д. Лаптева. – М., 1999. – 216 с.
11. Ларінова Н. Б. Професійне покликання та професійна мотивація соціального працівника / Н. Б. Ларінова // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія: «Педагогічні науки». – 2012. – № 1 (236). – С. 28–36.
12. Леви В. Л. Искусство быть другим / В. Л. Леви. – М., 1981. – 132 с.
13. Савенкова Л. О. Професійне спілкування майбутніх викладачів як об'єкт психолого-педагогічного управління: монографія / Л. О. Савенкова. – К.: КНЕУ, 2005. – 212 с.